

HEGEMONYA VE BİLİNÇ: MUHAMMED HAMİDULLAH'A DAİR BİR NOT

— MEHMET FURKAN ÖREN —

Farklı varyantlar bağlamında kullanılsa da hegemonya kavramını spesifik olarak gündeme getiren düşünür Antonio Gramsci'dir. Marksist bir felsefeye sahip olan Gramsci, hegemonyayı daha çok kapitalist felsefenin yönetim stratejilerini açıklamak için kullanmaktadır. Hegemonya bir taraftan belirli araçlarla gündelik hayatın kılcal damarlarına kadar işleyecek birtakım denetim mekanizmalarını ön görünürken, öte yandan gündelik hayat ve yönetilen kesimlerde rıza üreterek kendi devamlılığını sağlamaya çalışır.

Hegemonya söylem üretir, bilgi inşa eder, kavram ve repertuar oluşturarak belli bir bakış açısı kazandır. Hegemonya sürecinde fiziki ya da cebri bir zorlama yoktur, gündem olan repertuar ve kavramlar kimi zaman hissedilmeksizin bireyleri etkiler, bilinçlerini şekillendirir. Aralarında farklılıklar olsa da Thomas Kuhn'un ortaya attığı paradigmalara yaklaşımı, Michel Foucault'nun iktidar ile bilgi arasında kurduğu ilişki, Pierre Bourdieu'nun alan ve habitus bağlamı hegemonya ile bilinç arasındaki ilişkiyi işaret etmektedir. Foucault'nun tezlerinden ilham alarak yola çıkan Edward Said'in kaleme aldığı *Oryantalizm* kitabı hegemonya ilişkisinin nasıl bir bilgi süreci ile tedavüle sokulduğu ile ilgili öğretici bilgiler vermektedir. Said, hegemonyanın bilinci ve bakış açısını dönüştürme gücünü, kavram oluşturma etkisini sadece teoriyle açıklamıyor, aynı zamanda örneklerle de ortaya koyuyor.

Hegemonya ve bilinç tartışmalarının çeşitli boyutlarıyla İslâm entelektüellerinin arayışlarının temel parametresini oluşturması bu bağlam dikkate alındığında anlamlı hâle gelmektedir.

Örneğin İsmail Raci Faruki gibi düşünürler tarafından ortaya atılan ve şimdilerde tedavülünden kalkan "Bilginin İslamlaştırılması" tezi bu sürecin izdüşümlerinden birisidir. Bu teze göre modern bilgi anlayışı, Batı hegemonyasının etkisi altındadır ve üniversitelerde üretilen bilgiler bu paradigmanın etkisiyle şekillenmektedir. Burada yapılması gereken şey, alternatif bir bilgi kümesini ortaya koyarak, egemen hegemonyaya karşı alternatif bir bilinç sürecini başlatmak ve belki de kuşatılmış olan bilinci özerk hâle getirmeye çalışmaktır.

HEGEMONYADAN KURTULMA İMKÂN LARI

"Frenk gecesiyle geceleyen, Müslüman sabahıyla sabahlayamaz" der Yahya Kemal. Sosyal, siyasi ve iktisadi açıdan Avrupa'nın hegemonik bir güce dönüştüğü modern dönemlerde, alternatif bilgi paradigmalarına dair arayışlar anlamlıdır. Ne var ki din merkezli arayışların önünde büyük zorluklar vardır. Modern dönemlerin seküler karakteri, kökleri geçmişte olan dinlere yönelik arayış ve çabaların zorluğunu artırıcı bir faktör olarak belirlemektedir. Bu süreç Yahya Kemal'in yukarıda yazılan ifadelerine karşılık gelmektedir. Bilinçleri bir şekilde modern görünüm kazanmış, kimi açılardan bölünmüş, hatta iki bakış açısı kazanmış ve güncel şartlarla arayışları arasında makas açılmış Müslüman düşünürlerin karşı karşıya kaldığı durumun zorluğu modern hegemonyanın karakteristik özelliğiyle paraleldir. Müslüman entelektüeller bir taraftan Batı'nın felsefi anlayışı ve hegemonyasına maruz kalırken, öte yandan bu hegemonyaya karşı alternatif bir arayışı simgelemekte ve bu şartlar içerisinde "otantik" İslâm'ı inşa/restore etme çabasına girmektedirler.

Yalın bir ifadeyle modernleşme Batı'dır ve çağdaş şartlarda bir İslâm entelektüeli, Batı merkezli bir modernleşme tipolojisi içerisinde İslâm'ı anlamlandırmaktadır. Buradaki temel sorun modern eğitim, felsefe, düşünce ve hatta yaşam biçimine sahip olan, bu tür hegemonyaya maruz kalan bir bilincin modern öncesi dönemlerde teşekkül etmiş bir metni hangi çerçevede anlayıp konumlandıracağı ve bunu alternatif hatta karşı hegemonyaya tahvil edeceğidir. Bu sorun "kadim" köklere sahip düşüncelerin, dünya görüşlerinin güncel şartlar içerisinde nasıl bir zemin bulacağı sorusuyla da ilgilidir. Örneğin "Modernleşme ve gelenek, Batı ve Doğu gibi bloklar arasında İslâm entelektüeli ve düşünürü nerede durmalıdır? Eski ve yeni arasında nasıl bir sentez kuralmalıdır?" gibi problemler üzerinden onlarca yıl geçmesine rağmen hâlen güncelliğini korumakta ve "iki arada bir derede" formatında yürümektedir. Aliya İzzetbegoviç bu çerçeveyi 'Doğu ve Batı' arasında kalmış olmakla tanımlarken,¹ Daryush Shayegan 'yaralı bilinç' diye tarif etmektedir. Shayegan'a göre modern şartlar içerisinde geleneksel İslâm çalışmalarını güncelle taşımaya çalışan bilinç yaralıdır. Çünkü bu bilinç modernleşmenin hegemonyası altındadır ve hegemonyayı aşması ise çok zordur. Elbette ki tarih boyunca kendine özgü bilgi anlayışı olan İslâm düşün geleneği farklı medeniyet havzasıyla etkileşim içerisinde olmuştur. Hatta İslâm bilgi faaliyetlerinde önemli bir yer tutan rihle geleneğinin bu etkileşimin izdüşümü olduğu söylenebilir. Ancak modern dönemlerin etkileşim biçimi en azından tek yönlü ve hegemonik bir karakterde işlemektedir. Bu hegemonyanın izlerini çeşitli biçimlerle İslâm düşünürlerinin metinlerinde gözlemlemek mümkündür. Bunun örneklerinden birisi de İslâm ilim alanında önemli çalışmaları olan Muhammed Hamidullah'tır. Muhammed Hamidullah'ın tamamen Batı hegemonyası etkisinde kaldığını söylemek indirgemecilik olur ki bu onun İslâm alanındaki yetkinliğini paranteze almak demektir. Ancak eserlerini kaleme alırken kullandığı terminolojinin modern boyutuna işaret etmemek de onun modern ve çağdaş yönünü dikkate almamak olur.

1 Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban, Yarın Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11-12.

İslâm geleneği içerisinde Modern zamanlarda rihle geleneğini temsil eden sembol isimlerden birisi şüphesiz ki Muhammed Hamidullah'tır.

RİHLE GELENEĞİNİN VARİSİ

Rihle kavramı İslâm düşün geleneğinde ilim amacıyla yapılan seyahatler anlamında kullanılan bir kavramdır. Özellikle hadis öğrenmek ve hadisleri rivayet edenlerle ilgili bilgi edinmek için onlarca kilometre kat eden İslâm bilginleri, genelde doğdukları yerlerde gömülmemişlerdir. İlim toplamak, tahsil yapmak, yeni şeyler öğrenmek, bilgi edinmek ve belli boyutlarda İslâm bilgi anlayışını yaymak misyonuyla hareket eden bu düşünürler, "ilim Çin'de de olsa gidip alınız" hadisinin misyonuyla hareket etmişlerdir. Elbette ki bu özellik modern zamanlarda da sürmüştür. Müslüman düşünürler ilim merkezlerine her zaman için ilgi duymuş ve fırsat bulduklarında buraları ziyaret ederek ilim tahsil etmişlerdir. Yüzlerce yıllık medeniyet yolculuğunda İslâm ilim ve bilgi faaliyetlerine hizmet eden onlarca düşünür yetişmiş ve bu düşünürler dünyanın farklı bölgelerine seyahat ederek İslâm bilgi geleneğine katkı sunmuşlardır. Kuşkusuz ki bu geleneğin içerisinde yetişmiş olan her düşünürün kendine özgü bir aurası olmuştur. İçinde yaşanan dönemlerin

Soldan Sağa: Ömer Kirazoğlu, Muhammed Hamidullah, Ali Özek ve Abdullah sert (Rü'yet-il Hilal Kongresi-1979 Tarabya Oteli)

ve göç edilen medeniyetlerin sosyal, kültürel, siyasi ve iktisadi yapısının bu auranın oluşumundaki etkisi izahtan varestedir.

İslâm ilim geleneğinde kayda değer bir yere sahip olan rihle geleneğinin karakteri zaman ve zemine göre değişmiş, rihle faaliyetlerinin yönü dönüşmüştür. Modern dönem de kendine özgü karakteristik yapıyla rihle geleneğine boyut kazandıran dönemlerden birisidir. Özelde bu dönemde rihle faaliyetlerinin yönü Batı'ya çevrilmiştir. Diğer bir ifadeyle ister İslâm medeniyetinde olsun isterse diğer medeniyet havzalarında meydana gelsin birkaç yüz yıldır ilmi tedris için göçü ifade eden rihle faaliyetinin odağı Avrupa'dır.

İslâm geleneği içerisinde Modern zamanlarda rihle geleneğini temsil eden sembol isimlerden birisi şüphesiz ki Muhammed Hamidullah'tır. Hindistan'ın Haydarabat şehrinde doğan biri olarak San'a, Mekke, Medine, Beyrut, Şam, Kahire ve Paris başta olmak üzere onlarca şehre seyahat etmiş, kütüphanelerinde araştırma yapmıştır. Hamidullah'ın pek çok dil bilmesi, rihle geleneğinin çok medeniyetli karakteriyle ilgilidir. Çok yönlü seyahatleriyle beraber onun kavramsal yelpazesinde belirleyici olan temel anlayışlardan birisinin Avrupa olduğunu söylemek mümkündür. Doğası gereği hicret eden İslâm bilginleri hicret ettikleri mekânın bilgi karakterleri, epistemik çerçeveleri ve sosyal yapısını etkilemiş ve ondan etkilenmişlerdir. Bu etkilenmelerde hegemonik şartlar etkili olmuş-

tur. İslâm ilim geleneğine hizmet eden köklü bir aileden gelen Hamidullah'ın İslâm çözümlenmeleriyle ilgili pek çok şey söylenebilir. Ancak meseleleri ele alma biçimine sinen rasyonelite ve kullandığı modern terminoloji, Hamidullah'ın bilgi yelpazesini oluşturan Avrupa boyutunun da dikkate alınması gerektiğine dair önemli bir karinedir.

ANAKRONİZM VE MUHAMMED HAMİDULLAH

İslâm kulvarında kalem oynatmasına karşın Hamidullah modern bir düşünürdür ve modernite de hemen hemen çağdaş Avrupa demektir. Eserlerini genelde Fransızca kaleme alan Hamidullah'ın bu hegemonik bilgi anlayışından etkilenmesi ve yer yer bu etkilenmeyi dışı vurulan kavramlar kullanması bilinçle hegemonya arasındaki etkileşim dikkate alındığında beklenebilecek bir durumdur. Aslında hegemonya ve bilinç arasındaki ilişkinin iyi bir örneği anakronizmdir. Çünkü bilinç kendi döneminde kullanılan, benimsenen kavramlarla anlamlandırma yapmaya eğilimlidir ve bunun bir şekilde dışı yansıdığı yer de tarihsel meselelerin ele alınma biçimidir. Tarihte olan bir olgunun gerçekliği kendi koşullarının, oluşum şartlarının ve sosyolojik bağlamlarının bir bütünüdür. Her ne kadar tarafsız olmaya çalışsa da tarihçi kendi yaşadığı dönemde çantasına koyduğu kavramlar, anlam örgüleri ve bilgi yapma disiplinleri çerçevesinde meseleyi ele alır ve kimi zaman tarihsel olayı kendi döneminin şartları çerçeve-

sinde heybesine koyduğu kavramlarla anlamlandırmaya çalışır. Muhammed Hamidullah'da bunun pek çok donelerini görmek mümkündür. Örneğin onun büyük emek sarf ederek yazdığı *İslâm Peygamberi* adlı çalışmasında bu durumun örnekleri barizdir.

Nitekim Hamidullah İslâm öncesi dönemlerin Mekke'sini "bir şehir-devleti olarak" tanımlamakta ve yapılanmasını oligarşi ile sıfatlandırmaktadır.² Kullandığı bu modern terminolojileri kimi zaman tırnak içine alsa da onun Mekke toplumunu tasviri, günümüz bürokratik devlet mekanizmasının tasviridir. Hamidullah Mekke'deki kabile yapılanmasının şeflerini üst düzey yönetim şeklinde değerlendirir ve onların toplantılarını bakanlar kurulu toplantısı şeklinde çerçeveler, bu görüşmelerin yapıldığı yeri ise parlamento ile açıklar.³ Şehrin sorunlarının konuşulduğu bu toplantılar bazen belediye meclisi diye kodlanır.⁴ Bu kavram yelpazesi içerisinde Abdülmuttalib, oligarşik yapılanmanın on bakanından birisi olarak sıfatlanır.⁵ Bu süreç içerisinde merkez konumundaki Medine'nin/ Mekke'nin diğer toplumlar ve bir birleriyle olan ilişkileri diplomasi faaliyetine dönüşür.⁶

Onun kavram yelpazesi içerisinde Peygamber'in yaptığı çalışmalar "teşkilatlanmaya" tekabül eder. Örneğin dönemin "tıp" faaliyetlerinden söz ederken Peygamber'i bir "devlet başkanı olması dolayısıyla Resûlullah (a.s.), tebaasının sağlık işleriyle yakından ilgilenmek zorundaydı" şeklinde bir kayıtla sıfatlandırmaktadır.⁷ Onun tarih çözümlemesinde ilk İslâm toplumu bir hükûmet biçimidir ve Medine bu idari yönetimin merkezidir. Bu bağlam içerisinde zekât merkezî hükûmete verilen vergi diye anlamlandırılır. Zekât "merkezi hükûmete ödenmesi gerekli vergiler kapsamında" vergi tahsildarlarının topladığı ödenekler bağlamına oturtulur.⁸

- 2 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 41.
- 3 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 41, 705.
- 4 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 52.
- 5 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 43.
- 6 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 46.
- 7 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 667.
- 8 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 545.

Onun kavram çerçevesi içerisine yerleşen Peygamber figürü ülke, devlet ve anayasa kavramlarıyla anlamlıdır.⁹ Nitekim Medine Sözleşmesi "bir devletin ortaya koymuş olduğu ilk anayasa" diye tanımlanır.¹⁰

Muhammed Hamidullah'ın meseleleri ele alma tarzı sanki günümüzdeki uluslararası ilişkiler bağlamına oturmaktadır. Örneğin şu pasaj bu durumun bir örneğidir. "Görevi *tevarüs yoluyla sürdüren başkanlar da bazen, devlet vergilerini ve bunları ya doğrudan Medine'ye gönderme, ya da gezici tahsildarlara teslim etme yetkisine sahip idiler. İlk gruba giren başkanların sayısı oldukça fazladır. Gerçek anlamda krallıkların süre geldiği, yabancı devletlere ait eski sömürgelerde, iş başındaki yerli başkanların görevlerinde kalmalarına izin verilmiştir. Bölgedeki özerk yapı günün koşullarına uyarlanmıştır. Böylece ortaya çıkan dolaylı idare tarzı, bize federatif veya konfederatif türde yapılanmanın söz konusu olduğunu düşündürmektedir* (vurgular yazara ait)."¹¹ Bu pasajın içerisinde geçen devlet, vergi, başkan, tahsildar, yetki, sömürge, görev, özerk, federatif ve konfederatif gibi kavramlar bile "modern" bir bilincin tarihsel bir olayı nasıl bir kavramsal yelpaze içerisinde sunabildiğine dair önemli bir karinedir. Neticede iz bırakan bir düşünür konumundaki Hamidullah'ın eserlerinde kullandığı dilin modern bağlamıyla ilgili pek çok örnek verilebilir ve bu örnekler farklı değerlendirmelere tabi tutulabilir.

Burada önemsizmesi gereken husus, iz bırakan isimler tartışılırken onların her şeyden önce bir "bilinç" ve bunun da önsel değil, sonradan çeşitli şartlar tarafından şekillendiğinin ve bu süreçte hegemonyanın da etkili olduğunun akıldan tutulmasıdır. Hamidullah'ın seyahatlerinin, uğraş ve çabalarının ana gayesi İslâm'ı anlama ve anlatmaktır; ancak bu yolculuklarda elde ettiği malzemeleri sunarken kullandığı dile sinen/serpilen modern terminolojiler de dikkatlerden kaçmamalıdır.

- 9 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 166-167.
- 10 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 167.
- 11 Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 546.